

TAKÁCS ERZSÉBET

SZINGULARITÁS ÉS SZOLIDARITÁS. AZ EGYENLŐSÉG ÉS AZ EGYÜTTMŰKÖDÉS LEHETŐSÉGEI AZ INDIVIDUALIZÁLÓDOTT TÁRSADALMAKBAN*

A tanulmány célja olyan nyugati – túlnyomórészt francia – társadalomelméleti koncepcióknak a bemutatása, melyek a szolidaritás kérdésköréhez kapcsolódóan elméleti és fogalmi fogódzókat és kiindulópontokat nyújthatnak egy, a későbbiekben elkészülő hazai kutatás számára. Az integráció, a társadalmi egyenlőtlenségek és az igazságosságkonceptiók témakörére fókuszáló vizsgálódás többek között Pierre Rosanvallon, François Dubet, Danilo Martuccelli és Alain Ehrenberg kortárs koncepcióit értelmezi. A tanulmány első felében a szolidaritás csökkenéséhez és az egyenlőtlenségek növekvő elfogadásához vezető strukturális és mentalitásbeli változásokat veszem számba, mikro- és makromegközelítéseket egyaránt felhasználva. A szöveg második fele a szolidaritás erősítésének és az egyenlőségeszme újragondolásának lehetséges módjait járom körül.

A francia *solidarité* a köznyelvben alapvetően és eredetileg a személyek közötti kölcsönös felelősséget jelenti. A 19. század elejétől kölcsönös erkölcsi és jogi kötelezettséget, illetve a fiziológiában egységek között szükségszerű kapcsolatot is jelentett, azaz mai értelemben vett funkcionális összefüggést. A tanulmány a szolidaritás (magyar nyelvben is bevett) jelentésének e két csapásirányán indul el, noha e kettő nyilvánvalóan összefügg egymással és nincs is mindig értelme a különválasztásukra törekedni.¹

* A tanulmány megírását a Politikatörténeti Intézet társadalomelméleti ösztöndíja tette lehetővé. Köszönettel tartozom lektoraimnak, vagyis a cikk első verzióját olvasó Földes Györgynek és Somlai Péternek, illetve az *Esély* által felkért, számomra névtelen lektoraimnak szakértő megjegyzéseikért. Külön köszönetet szeretnék mondani ismeretlen lektoromnak, aki rengeteget javított az erre nagyon is rászoruló szöveg stílusán.

¹ Némedi Dénes Durkheim-könyvében röviden kitér arra, hogy a (francia) szociológia születésében központi jelentőségű szolidaritásfogalom és -eszme Durkheim (és számos kortársa) számára hogyan fonódott össze a társadalmi integráció kérdésével (Némedi 1996: 52–54). Egyébként a század- és az ezredforduló francia társadalomelmélete kísértetiesen hasonló kihívásokkal küzd, melynek egyik legjobb példája Boltanski könyve napjaink anómikus kapitalista társadalmáról (Boltanski–Chiapello 1999).

Az egyenlőtlenségek növekvő mértékű elfogadása – a társadalmi integráció eszméjének hanyatlása

Az individualizmus szociológiai szakirodalmát az 1980-as évektől feszíti a társadalmi integráció problémája. Kérdés, hogy mi tartja össze a társadalmat, ha az ezt szervező korábbi keretek – a munka világa, a szocializáció eszközeiként is szolgáló intézmények, az osztályok, a nemzetek közösségei, a hagyományok, a normák – felbomlanak, cseppfolyóssá válnak. A következőkben azt szeretném bemutatni, hogy a társadalmi integrációhoz kapcsolt szolidaritáskereső hanyatlásához mi vezetett el – legyen szó úgy a hétköznapi ember, mint a társadalomtudomány meggyőződéséről.² Az egyik legnyilvánvalóbb és leginkább figyelemmel követett változás a – gazdasági, társadalmi, jogi értelemben vett – egyenlőség és egyenlőtlenség statisztikailag is megragadható és szubjektíven is észlelt átalakulása.

A következőkben röviden összefoglalom, hogy mindennapi gyakorlatban mi minden tanúskodik az egyenlőtlenségek növekvő elfogadásáról.³

1. *A jövedelmkülönbségek növekedése, hatalom- és pénzkonzentráció a torz állami szabályozásnak* (is) köszönhetően (Piketty 2015, Stiglitz 2013), miközben bizonyos szektorok (különösen a szolgáltató szektor) reproletarizálódtak. A világ népességének leggazdagabb 1 százaléka által birtokolt hatalmas vagyon botrányos és igazolhatatlan,⁴ a 99 százalék mégsem áll szemben ezzel az 1 százalékkal, mert a hatalmas jövedelmi és életmódbeli különbség nem megélt realitás a maga szociológiai valóságában. Mivel a társadalmi hierarchia alján és tetején lévők között nincsen kapcsolat, az egyenlőtlenségek nagyon absztraktak, a 99 százalék pedig természetesen nem alkot olyan homogén társadalmi csoportot, amelyben

² A szolidaritás csökkenéséhez a populizmus is hozzájárul, mert mindig belső ellenségeket gyárt. Hiába működteti a szolidaritás mobilizálásának vágya: mindig kizáráson alapul. (Vö. ezt például a nyugdíjasok és a „segélyből élők” ellen növekvő ellenségeskedéssel, miközben a feketemunka vagy/és az adócsalás nagymértékben elfogadott; Medián 2010). A populizmus jelenségével e tanulmányban nincs módom foglalkozni.

³ Az egyenlőtlenségek elfogadását erősítő okok rendszerezéséhez nagy segítséget nyújtott François Dubet legújabb könyve (Dubet 2014). Fontos megjegyezni, hogy a következőkben bemutatott strukturális és mentalitásbeli változások elsősorban empirikus kutatásokra alapozott megállapítások. A jelenkori francia szociológiai kordiagnosztika – Boltanski kivételével – egyébként is nagyrészt szakszociológusok (középszintű) elméleteire épül (Martuccelli 2012, Takács 2012). A tanulmányban szereplő francia szerzők vonatkozásában lásd a *Replika* 79-es számának *Individuumszociológiák* tematikus blokkját (*Replika* 2012), Vidra Zsuzsanna könyvismertetőit (Vidra 2001), valamint Eröss 2010, Takács 2013, Rényi–Sik–Takács 2014.

⁴ Közgazdászok becslése szerint a Föld lakosságának leggazdagabb 1%-a birtokolja a világ vagyonának 46–48%-át, a leggazdagabb 85 személy vagyona pedig megegyezik 3,5 milliárd emberével (Oxfam 2014, a növekvő jövedelmi egyenlőtlenségekről: OECD 2011). A legfrissebb hazai adatokat lásd a Tárki felmérésében: eszerint 2012-ig jelentősen nőttek a jövedelmi egyenlőtlenségek, majd enyhé csökkenés figyelhető meg (melynek lehetséges okaira itt nem térek ki), a gazdasági elit jövedelemének további növekedése mellett (Tóth 2013, 2015). A tanulmány arra is figyelmeztetett, hogy az utóbbi években a jövedelemeloszlást jellemző mutatók egyre nagyobb bizonytalansággal mérhetők, és egyes esetekben egymással ellentétes tendenciákat mutatnak (Tóth 2015: 29).

a gazdagság/szegénység percepciója egyértelmű lenne. E nagyon heterogén tömegben az egyenlőtlenségek is lépcsőzetesen alakulnak.

2. *A középosztály nagy részének morális pánikja a lecsúszástól való félelem miatt.* Jóllehet kérdés, hogy a deklasszáció mely országokban mennyire reális veszély és objektív kockázat, az ettől való félelem meghatározó.⁵ Különböző is, a deklasszáció egyre kevésbé egyértelműen megragadható folyamat, lehet teljesen relatív, szubjektíven megélhető helyzet például egy nem a végzettségnek megfelelő poszt betöltésekor, egy nem eléggé megbecsült szakma birtoklásakor vagy a lakónegyed leromlása esetében. Az is nyilvánvaló, hogy a társadalom polarizálódása következtében magának a középosztálynak a meghatározása is egyre több kérdést vet fel, miközben maguk az érintettek úgy érzik, hogy a két szélső pólus reprezentálja a társadalmat (Rosanvallon 2014b). Az elégedetlenség, a félelem a deklasszációtól, a rossz közérzet mind az egyenlőtlen társadalom percepcióját erősíti.⁶

3. *A térségi szegregáció növekedése.* Nemcsak arról van szó, hogy a régiós különbségek magától értetődővé, „természetessé” válnak,⁷ hanem arról is, hogy egyre növekszik a felsőbb csoportokba tartozók és a szegények közötti fizikai távolság. Az elkülönülés hozzájárul ahhoz, hogy a szegények már nem szerencsétlen kizsákmányoltakként, hanem „veszélyes” elemként tűnjenek fel, mint a történelem folyamán számtalanszor. Ugyanakkor a különböző társadalmi csoportok térségi elkülönülése sokszor nem is tudatos cselekvésekre vezethető vissza. Az egyének nem szándékosan keresik az egyenlőtlenségeket még inkább kikristályosító, homogén társadalmi miliókba zárkózást, hanem a mindennapi választásaikkal teremtik meg azt (Putnam 2007, idézi Dubet 2014: 17). Például a gyerekek isko-

⁵ Franciaországra például nem igaz, hogy a társadalmat a deklasszáció fenyegetné – éppen ellenkezőleg: még mindig többen mobilak felfelé, mint lefelé –, a középosztály pedig kifejezetten védett helyzetben van (Maurin 2012; a globális és európai összehasonlításokra lásd Cetelem 2012, Peugny 2012). Egyébként pedig a magas jövedelem nem jár együtt nagyobb elégedettséggel vagy szükségszerűen jobb életkilátásokkal. Amartya Sen például említi, hogy a szegénységben élő amerikai feketékre a magasabb jövedelem ellenére sokkal rosszabb halálzási statisztikák jellemzőek, mint számos fejlődő, köztük afrikai országbeli hasonló népességekre (Sen 2003, idézi Felcsúti 2012).

⁶ Noha Magyarországon szintén egyre komolyabb elvi és módszertani kérdés a középosztály meghatározása a rendszerváltást követő időszakban, az mindenképpen elmondható, hogy mindegyik kutatás e réteg lecsúszásának nyilvánvaló jeleiről számol be (Szívós–Tóth 2013 [Tárki Monitor 2012], Róbert 2014, Kolosi–Pósch 2014). A deklasszáció (és ennek félelme) azonban kissé eltérő Kelet- és Nyugat-Európában, miként a középosztály összetétele is némileg más (Magyarországon a középosztály mintegy fele szakmunkás). A különbség a deklasszáció megítéléséből is adódik: Nyugaton az életszínvonal fenntartása, Keleten az életszínvonal növelése a cél, Magyarországot pedig nemzetközi összehasonlításban is kiemelten jellemzi a jövedelmi frusztráció (Szívós–Tóth 2004 [Tárki Monitor 2003]: 8, 72, idézi Lakner 2012: 18). További sajátosság, hogy míg az ezredfordulón a leszakadók jellemzően szakmunkások voltak, aktuálisan az értelmiségi, szellemi foglalkozásúak szenvedik el leginkább a leszakadást (Kolosi–Pósch 2014: 148–149). Kifejezetten a középosztálybeli fiatalokat sújtó jelenség a hazai fehérgalléros munkakörök telítettsége (Máder 2011).

⁷ A hazai társadalom térségi rétegződésére Kincses–Zsom 2015, a kapuvárosok, kedvezményezett és elmaradott térségek helyzetére Laki 2006 és Péntes 2015.

lájának kiválasztása nagyon erősen járul hozzá a különböző társadalmi csoportok térbeli elkülönüléséhez, akár az egész család életterét homogenizálva.⁸

4. *A szegények kulpabilizációja.* A szegénység áldozatainak hibáztatása az 1970-es évektől kezdve erősödik (Gans 1992, van Oorschot–Halman 2000, Paugham–Selz 2005, Lepianka et al. 2010). Egyre többen vélekednek úgy, hogy a szegények viselkedésük és szokásaik miatt szenvednek hiányt amiatt, hogy nem tesznek erőfeszítéseket annak érdekében, hogy munkához jussanak, illetve azért, mert kimondottan lusták. Az áldozatok bűnbakokká válnak, már nem ártatlan elszenvedői a sorscsapásoknak, a kívülállók helyzetüket tetteik, viselkedésük következményeiként értelmezik. Sőt a „segélyből élők” családok, akik visszaélnék a társadalom nyújtotta lehetőségekkel. Ez az erősödő meggyőződés egyfelől újratermeli a jóra való és érdemtelen szegényekről alkotott sztereotípiákat (Geremek 1987, Castel 1998), másrészt átrajzolja az érdem morális ökonómiáját a társadalomban. Az egyének maguk akarják eldönteni, ki érdemes a szolidaritásra és ki nem, és egyre többen nem akarnak fizetni azoknak, akik szerintük ezt nem érdemlik meg.⁹

5. *Munkahelyi változások:* a munkavállalók nem érzékelik azt, hogy hol helyezkednek el a társadalmi térben a többi munkavállalóhoz képest. A kollégák sokszor már fizikai kontaktusban sincsenek egymással, a munkakapcsolat az interneten keresztül zajlik. Ez egyrészt a technika és a kontroll erősödését jelenti, másrészt a közös érdekvédelem eltűnését. Az egyenlőtlenségek növekedésének az is kedvez, hogy az egyes munkavállalók helyzetét nem lehet összehasonlítani a többiekével.

⁸ Ezt támasztják alá a hazai iskolaszociológiai kutatások is. Sőt, a magyar oktatási rendszer egyedülállóan kontraszelektív, melynek sajátossága hogy az iskolán belüli teljesítmények erősen homogének, míg az iskolák közötti különbségekből eredő teljesítménykülönbségek igen nagyok. A szülők ennél fogva különleges erőfeszítéseket tesznek, hogy gyermekeik „megfelelő” iskolába kerüljenek. Ez egyrészt azt eredményezi, hogy a tanulók viszonylag homogén társadalmi környezetből kerülnek ki, másrészt hogy az iskolai eredményességet, a megfelelő kompetenciákat elsajátítását a szülők szociokulturális háttere határozza meg (Lannert 2008, 2012).

⁹ Az áldozatok közül esetleg még azok lehetnek „érdemesek” a támogatásra, akik „kellően nagy” szenvedést tudnak felmutatni (Fassin 2004, 2010). A szegények kulpabilizációjának jelensége Magyarországon is létezik, de Nyugat-Európától eltérően alakul. A magyar társadalom nem szegényellenes, egyrészt a 2007–2012 között tömegeket érintő életszínvonal-romlás és elszegényedés következtében, másrészt mert velünk él egy másik gyűlölhető és kirekeszhető célpopuláció, a romák. Ráadásul a hazai társadalomban olyannyira erős – iskolai végzettségtől függetlenül – a redistribúcióra és az állami beavatkozásra való igény és ragaszkodás (Tóth 2009: 43), hogy ez felülírja a juttatás-megvonás gondolatát. Ezért is vetette be a sikerrel a (valódi demokráciában jogi és emberességi okokból egyaránt elfogadhatatlan) közmunka gondolatát a politikai paletta bal és jobb oldala. (Köszönet Krémer Baláznak a hazai szegénységpercepcióhoz fűzött megjegyzéséért.)

A termelés alapelvei lényegi változásokon mentek át,¹⁰ s ahhoz, hogy valaki helyt tudjon állni a munka világában, egyre több személyes, adaptációs és innovációs adottság mozgósítására van szükség, így a munkavállalók között szükségszerűen szelektálnak a személyes adottságok. Ennek megfelelően a szervezetekben működő egyének stratégiái mind jobban perszonalizálódnak, az érdekkonfliktusok személyes ügyekké válnak: például a főnökkel vagy a kliensekkel kialakult konfliktusok pszichológiai terminusokban értelmeződnek, ahogyan a társadalmi helyek és viszonyok rendszere is személyközi viszonyokként interpretálódik. Ugyanakkor a vállalatirányítás is megváltozott, a főnök már nem áll szemben a beosztottjaival, hiszen sokszor a folytonos átszervezések következtében, illetve a nagymérvű fluktuáció miatt esetenként az sem világos, hogy ki a főnök (ami pedig a pénzügyi bizonytalanság képzetét is erősítheti).

6. *A szolidaritás gyengülése.* A menekültekkel szembeni ellenségesség, a xenofóbia növekedése mellett a szolidaritás csökkenéséről tanúskodik a különböző adó- és elosztó mechanizmusokkal szembeni már említett bizalmatlanság, melynek egyik példája a progresszív adózás eltörlése (vagy az erre való törekvés). A szolidaritás gyengülését nemcsak az érték- és közvélemény-kutatások vagy konkrét kormányzati intézkedések jelzik,¹¹ hanem azok az erőfeszítések is, amelyek egyenesen a szolidaritás diskurzusainak az elhallgattatására vagy gyanúsként megbélyegzésére irányulnak – például a szakszervezeti harcok vagy a civil szervezetek megmozdulásai esetében.¹²

¹⁰ Luc Boltanski és Eve Chiapello nagy hatású könyvükben a munka világában az elmúlt évtizedek során bekövetkezett változásokat elemzik (Boltanski–Chiapello 1999). Az 1968–1978 közötti évtizedet Boltanskiék a kapitalizmus válságidőszakaként jellemzik. Ekkor a szakszervezetek nagyon aktívak, a társadalmi mozgalmak pedig túllépnek a munkásosztály körein. A munkáltatók képtelenek a munkavállalók kézben tartására, s eközben a termelékenység is csökken. A biztonságot és autonómiát követelő mozgalmak sokszor sztrájkokhoz, kölcsönös bekeményítésekhez vezetnek, melyek eredménye a termelés dezorganizálódása. A megoldást az állam nyomására létrejött „szerződéses” politika jelentette, mellyel a munkáltatók jártak rosszul, mivel a béremelkedés nem járt együtt a termelékenység növekedésével. Az 1973–75-ös olajválságot követő bérrendezés már a tőketulajdonosok előnyére alakult. Ezt követően a munkaszervezés átalakult, főként az iparban. A vállalatpolitika a flexibilitásra épített, a nagyobb autonómia vált jellemzővé: a kőtetlen munkaidő növekedése, a munkások többfunkcióssága és folyamatos képzése, a hierarchikus rend csökkenése. A termelés szerkezete is megváltozott: az alvállalkozások jelentősége megnövekedett, számos feladatot kiszerveztek, ami a kis- és középvállalatok felfutását eredményezte. Mindez a munkahelyek bizonytalanná válásával és a munkavédelem csökkenésével járt, valamint a munkaterhek növekedésével és többfunkciósság megkövetelésével azonos bérkifizetés mellett. Boltanskiék arra hívják fel a figyelmet, hogyan alakult át a kritika és a társadalmi ellenállás törekvése a munkafeltételek javítása és a feladatok kibővítése irányába, azaz hogyan jutottunk el a biztonságtól az autonómiáig. Luc Boltanski kapitalizmuskonceptiójához lásd a *Replika* 62-es számának tematikus blokkját (*Replika* 2008).

¹¹ A fenti kormányzati beavatkozások éppen a társadalmi szolidaritás gyengülése miatt sikeresek, s amely intézkedések csak tovább erodálják a szolidaritást (később térek ki arra, hogy miért nem gerjesztenek kollektív ellenállást).

¹² A hazai bevándorlásellenes kampányról, egyáltalán az idegenellenességről vagy a pirézjelenségről most nem ejtek szót, a szolidaritás hazai gyengeségének adataira lásd Ferge Zuzsa (2012), Utasi Ágnes (2013), Tóth István György (2009, 2010), valamint a Gábos András–Szívós Péter–Tátrai Annamária (2015) és az Egyenlő Bánásmód Hatóság kutatásait, beszámolóit (Neményi 2013). (A témával terveim szerint később részletesen szeretnék foglalkozni.)

A szolidaritás csökkenésének lehetséges okai

A szolidaritás meggyengülésének okait a szakirodalom több okra próbálja visszavezetni. A (világ)gazdasági folyamatok jelenlegi alakulása az egyenlőtlenség erősödésével jár. A világháborút követő „csodálatos harminc év” (*Les Trente Glorieuses*) folyamatos növekedési periódusa után az állam erős intervencionista és redisztribúciós politikája következtében a gazdasági és társadalmi egyenlőtlenségek a francia társadalomban is csökkentek. A gazdasági növekedést kísérő szektorális átrendeződés a képzetesebb munkaerőnek kedvezett, így egyre többen törekedtek magasabb iskolai végzettség megszerzésére. A folyamatok átrendezték a korábbi osztályviszonyokat is, az életstílusok homogenizációja a társadalom középosztályosodását vetítette előre. Az 1970-es évek olajválsága azonban megtörte a lendületet, a recessziót már csak kisebb fellendülés követte az 1980-as években. A folyamat együtt járt a munkanélküliség emelkedésével, illetve azzal, hogy a jóléti állam leépülésével egyre többen hullottak ki a szociális háló védelmező mechanizmusaiból, miközben a világ gazdaságba ágyazott nemzetállamok elbizonytalanodtak, és részben el is veszítették a társadalmi egyenlőtlenségek újbóli elszabadulásának kezeléséhez szükséges eszközeiket.

Kérdés azonban, hogy a szolidaritás csökkenését elegendő-e csupán az egyenlőtlenségek növekedésével magyarázni? A gazdasági átalakulások mellett – de ezektől természetesen nem függetlenül – további jelentős okokra is érdemes figyelmet fordítani.

1. *A nagy narratívák leáldozása.* A nemzeti keretek térvesztése nyomot hagy az emberek mentalitásában, így a nemzeti egység érzésének eltűnése, a hazafias cselekedetek hiánya az egymás iránti felelősségvállalást is erodálhatja a szolidaritást. Pierre Rosanvallon (Rosanvallon 2014b) részben azért von párhuzamot a 19. század vége és korunk között, mert a globalizáció első hullámában is protekcionizmussal, az idegenek kizárásával törekedtek arra, hogy nemzeti egységet és identitást konstruálva teremtsenek belső kohéziót. Mint akkor, most is az a kérdés, hogyan jön létre a társadalmi kohézió: bevonással, a társadalmi jogok kiterjesztésével, vagyis az egyenlők demokráciájának megteremtésével vagy a 19. századi negatív identitásalkotás formái révén? Ezzel párhuzamosan erejét veszített narratívává vált az összefogásba, a haladásba vetett hit, de a történelmi események értelmezése is szétcsúszni látszik: a történelemmel az egyéni emlékezetek is konkurálnak (Hartog–Revel 2006, Hartog 2013, Revel 2004).

2. *A nemzeti intézmények hitelvesztése.* Az állampolgárok már nem hisznek abban, hogy az intézmények az egyenlőtlenség felszámolásának eszközei lehetnének, vagy akár hozzájárulhatnának a relatív egyenlőség lehetőségének megteremtéséhez. Ennek jele az adó formájában kifejezett szolidaritás megvonása, az „érdemtelenek pénzelését” kárhóztató ideológiák elterjedése. Illuzórikussá vált az az elképzelés is, hogy az iskola az egyenlőség megteremtésének terepe lehetne: az oktatási rendszer nemhogy nem képes korrigálni a kezdeti hátrányokat, hanem a versenyztetéssel

az eleve magas kulturális tőkével rendelkező családok gyermekeit hozza helyzeti előnybe (Dubet–Martuccelli 2006).

3. Az „*elhivatottságon alapuló szakmák*” *szimbolikus meggyengülése*.¹³ Az egészségügy, igazságügy és a szociális ellátás intézményeinek hanyatlásáról vallott meggyőződés általánosan elterjedt, miközben ezek az ágazatok soha nem alkalmaztak még annyi embert, és valószínűleg soha nem voltak annyira hatékonyak, mint ma. François Dubet könyvében (Dubet 2002, Rényi–Sik–Takács 2014) azt elemzi, hogy napjainkban miért indult hanyatlásnak az egyéneket szocializáló, s a társadalom koherenciáját is biztosító „intézményes program”. Ez utóbbi lényege az, hogy az egyének szocializálását az erre a feladatra szakavatott és elhivatott szakmabeliek végzik, akiknek professzionális tevékenysége a szocializált, egyszerűsített autonóm szubjektum létrehozására irányul.¹⁴ Ez a paradox törekvés ma feszültséget szül a szocializáció és az autonómia követelményei között. Az egyén autonómiája egyfelől az autoritások – legyen ez akár tanári, akár szülői – megkérdőjelezéséhez vezet, másfelől az intézményes program végrehajtóitól elvárt fejelem, odaadás, elhivatottság megingásához is. Ezek a szakmák alapjaikban rendülnek meg, ahogyan képviselőik szembesülnek a megváltozott körülményekkel, és ezenközben maguk is átalakulnak. Az intézményi program kezdetben univerzálisként felfogott értékei – gondoskodás, egyenlőség, tudományos haladás – már nem alkotják az intézményes program alapját, legjobban esetben is csak úgy jelennek meg, mint amelyek valamilyen funkcionális szerepet töltenek be. Mindez egyfelől azzal jár, hogy folyamatosan morális dilemmák fogalmazódnak meg az eljárásokkal kapcsolatban, másfelől pedig azzal, hogy átalakulnak a specialistáknak a népesség bizonyos kategóriáival kialakított kapcsolatai. Az intézményes program hanyatlásával bizonyos hatalmi, alárendeltségi viszonyok is fellazulnak – lásd a tanár–diák, orvos–beteg, szociális munkás–kliens közötti egyenlőtlen vagy akár kiszolgáltatott helyzetet –, ugyanakkor ezzel párhuzamosan az uralom és a kontroll új formái jelennek meg. Amennyiben az intézményi program hanyatlása a késő modernitás sajátossága, úgy a belőle eredeztethető patológiák is a késő modernitás szülöttei: a bizalomvesztés, a szerepzavar, az állandó igazolási kényszer. Amikor pedig a társadalom már nem működő rendszerként jelenik meg, és amikor az egyén kibújik az „intézményi klónozás alól”, akkor már csak a társadalmi tőke és bizalom tartja egyben a társadalmat.¹⁵

5. *Az állam feladata is megváltozik* az én kiteljesítése, az empowerment felé mozdul el, miközben a munkahely társadalmi tétje másodlagossá válik. Az ál-

¹³ A kifejezés Dominique Schnapperé (Schnapper 2002).

¹⁴ E koncepció szerint a tanítók, tanárok, ápolók, szociális munkások, mediátorok, felnőttoktatók feladata egyszerre konform és kritikára képes individuálok kialakítása.

¹⁵ Míg az integráció közös értékeket és erős intézményeket feltételez, addig a társadalmi tőke és a bizalom a kapcsolatok minőségét határozza meg, a hálózatokra épülő társadalmi lét, a kultúra forrásai is (Putnam 1995). A „társadalmat összetartó bizalom” vonatkozásában lásd Utasi Ágnes írását a hazai intézményi bizalmatlanságról, a Tárki kutatásait, a hazai delegitimációs hajlandóságra pedig Örkény Antal és Székely Mária kutatásait (Utasi 2004, 2013, Ságvári 2012, Giczi–Sik 2009, Keller 2013, Tóth 2009, 2010, Örkény–Székely 20010: 14–15, 2011).

lam legfőbb célkitűzése az egyének foglalkoztatottságának növelése, mobilitásuk bátorítása; az előbbi az alkalmazhatóság és alkalmazhatatlanság kritériumainak alkalmazása miatt a munkanélküliek individuálisan felelőssé tételéhez járul hozzá, az utóbbi pedig erősíti az érdem legitimálta egyenlőtlenségeket, amiről később részletesebben is szó lesz. Az állami beavatkozások is eszerint módosulnak, miként ezt a szabályozó állam, fejlesztő állam, az aktív jóléti állam koncepciók megjelenése, illetve a közpolitikák személyre szabottá tételére irányuló különböző kísérletek is jelzik (Castel 2012). Minthogy leáldozott az integráló állam eszméje – amelyet akár a Robert Castel által a bérmunka társadalmának nevezett társadalmi alakulattal is azonosíthatunk, Dubet egy új, a társadalmi kohézió előtérbe állító megközelítésre tett javaslatot (Dubet 2014: 44–63). A szóban forgó két állapot jellemzőit vázlatos formában a következő módon lehet megjeleníteni:

Társadalmi integráció	Társadalmi kohézió
nehézkés, de védelmező társadalom	egyén körül koncentrálódó diskurzusok
széttörhetetlen entitás	kevésbé monolitikus, cseppfolyós, az egyének összessége
közös célok ideája	empowerment, én kiteljesítése, a foglalkoztatottság növelése, a társadalmi mobilitás bátorítása
a társadalom harmonikus és funkcionális ideálja	a társadalom a társadalmi tőke és bizalom hálózata szakítás az állam hagyományos feladatával: küzdelem a társadalmi nyomor ellen, kaotikus közpolitika

6. *Az igazságosságkonceptiók átalakulása, az egyenlőtlenségek normatív elfogadása.* Az egyének az egyenlőséget egy politikai közösséghez való anonim hozzátartozásként élik meg, minek következtében a társadalmi konfliktusok személytelenné válnak, ugyanakkor az egyenlőtlenségeket egyre inkább hétköznapi mivoltukban élik meg az emberek. Az osztályok eltűnésével a korábban az identitás részeként is felfogható kizsákmányoltság-tudat is eltűnt, s ezzel radikálisan megváltoztak az egyenlőtlenséggel kapcsolatos tapasztalatok is.¹⁶ Az egyén ma bizonyos regiszterek szerint lehet egyenlő másokkal, bizonyosak szerint meg nem, az egyenlőtlenség tudata olyan erős, hogy mindig lehet találni egy olyan dimenziót, melynek tekintetében az egyén kevesebb a hozzá közel állóknál, és amelynek kapcsán egyenlőtlenséget érezhet. Egyik kollégája ugyanannyit keres, de idősebb, egy másik munkatársa diplomás, de nő, s megint másnak lehet biztos állása, de stressz-

¹⁶ Míg a korábbi egyenlőtlenséget könnyű volt feketén-fehéren láttatni és elítélni, ma a diverzifikálódó egyenlőtlenségek intrakategóriálisakká váltak.

szes munkahelyen foglalkoztatják.¹⁷ „Ebben a kontextusban az egyenlőtlenségek individualizálódnak, hangsúlyosabbá válnak és közelről nehezdednek az egyénekre – miközben a társadalmi osztályok által strukturált „objektív” egyenlőtlenségek akár enyhülnek is. Az emberek intenzívebben élik meg az egyenlőtlenségeket, melyek szubjektív fenyegetésként jelennek meg számukra” (Dubet 2014: 19). A fragmentáció érzése azért is egyre erősebb, mert a szociológiai kutatások és statisztikák is egyre átláthatóbbá teszik a társadalmat olyan értelemben is, hogy egyre világosabban láthatóak az egyéneket egymástól elválasztó, megkülönböztető jegyek. Másfelől statisztikai megkülönböztetések alapján a közvélemény könnyen azonosít veszélyes, kockázatos viselkedéseket (alkohol, dohányzás) bizonyos társadalmi csoportokkal, melyeket e jellemzők kollektívan terhelnek (Martuccelli 2007). A legegyenlőtlenebbek természetesen továbbra is elkülönülnek: nekik újra és újra meg kell határozniuk helyüket és pozíciójukat. Igen fontos lenne, hogy meg tudják védeni magukat az egyenlőtlenségektől, és sikeresen fel tudjanak lépni egyfelől mások megvetésével szemben, másfelől a többségi társadalomnak azzal az igényével szemben, hogy pszichológiai, szociológiai és térbeli távolságot tartsanak velük szemben.¹⁸

A fentiek egyszerre okai és következményei az igazságossági koncepciók átalakulásának, az egyenlőtlenségek normatív elfogadásának. Dubet ugyanakkor felveti, vajon mennyiben jelent önmagában vett ideológiai választást az egyenlőtlenség választása, és mennyiben áll össze olyan gyakorlatok összességéből, amelyet szigorúan morális szempontból hiábavaló elítélni, „hiszen a cselekvők okkal reagálnak úgy, ahogy, amikor is egy olyan társadalmi játszmában vesznek részt, amelyet nem tudnak szabályozni” (Dubet 2014: 30).

Az egyenlőtlenségek normatív elfogadásának egyik fő oka a „apró egyenlőtlenségek” tudatos és szándékos választása. A fogyasztói társadalom nyilvánvalóan homogenizál, ugyanakkor a szingularizmus parancsa, az énkifejezés normája mindenkit saját maga reprezentálására sarkall. Ez tulajdonképpen olyan szimbolikus egyenlőtlenség, amely paradox módon egyszerre fejezi ki a szabadságot, a személyiséget, azaz az alapvető egyenlőségét mindenkire vonatkozóan. Hiszen soha nem látott lehetőség nyílik arra, hogy bárki bármilyenné formálja magát, a piac végeláthatatlan választékából összebarkácsolva saját ruhatárát, identitását,

¹⁷ Az észrevétel Dubet-é (Dubet 2014: 18). Például az egyének egyenlőtlenek gender, iskolai végzettség, életkor, egészségi szempontból, tartozhatnak a többségi társadalomhoz, vagy sem, lehetnek egyedülállóak, házasok, biztos állással rendelkezők vagy prekárok. Mindez természetesen nem új jelenség, de a globális piacgazdaság, a nemzetközi nagyvállalatok foglalkoztatáspolitikája következtében új választóvonalak és új kockázatok jelennek meg a diplomák, a kvalifikációk mentén, a védettek és a prekárok, illetve a különböző generációk között például a nyugdíj és a munkahelyteremtés finanszírozása kapcsán, vagy a magára hagyott régiók és kapuvárosok, illetve a dinamikus központok között, a többségi és kisebbségi csoportok között.

¹⁸ A leszakadó rétegeknek nemcsak szegénység és szenvedés csapásaival kell megküzdeniük, hanem a társadalmi haszontalanság és feleslegesség, az „eldobhatóság” érzésével is (Ogilvie 2012, idézi Kiss 2015: 90). Az elismerés hiánya, a társadalmi megvetés fontos dimenziói a szegénység és az elszegényedés érzésének (Paugam 2007).

életvitelét. Ugyanakkor ezeknek az „apró egyenlőtlenségeknek” a megélése, megtartása a nagy egyenlőtlenségek feladására ösztönöz (Dubet 2014: 19). Minden erőfeszítés a „kis egyenlőtlenségek” védelmére irányul, melyek az énkifejezés lényegi különbségét látszanak hordozni, s amelyet a fogyasztók örömmel vásárolnak meg.

Közösség és egyén a szingularizált társadalomban

A francia szociológiai és közgazdasági szakirodalom különös figyelmet szentel a fentieket is magában foglaló szingularizáció jelenségének.¹⁹ A szingularizáció strukturális előretörését látják az iparban és a szolgáltatásokban robbanásszerűen differenciálódó áruválasztékban, a fogyasztás terén az egyre egyedibb kívánságok kielégítéséhez szükséges termelési mód forradalmasításában (Karpik 2007), a különböző igényekre vonatkozó reakciókészség növekedésében (e-kereskedelem, katalógus-áruházak). A társadalmi intézmények viszonylatában pedig a beavatkozások erőteljes perszonalizációját,²⁰ az igazságszolgáltatás esetében pedig az egyedi kontextusok figyelembevételét hangsúlyozzák. Danilo Martuccelli mellett érvel, hogy a szingularizáció nem egyszerűen csak a társadalmi intézmények fejlődésének vagy az egyéni tudat átalakulásának módja, hanem olyan strukturális változás, melynek egyaránt része az egyre inkább személyre szabott és szerteágazó társadalmpolitika, a perszonalizált termelési és a fogyasztási gyakorlat, a foglalkozások és kompetenciák erősödő specializációja, továbbá a komparatív és meritokratikus logikák fejlődése (Martuccelli 2010, 2011).²¹

Mindezek eredményeképpen a társadalmi élet a korábbinál sokkal affektívebb, érzelmek terhelődnek bármilyen – politikai, szakmai vagy intim – feszültségre, így az egyének minden konfliktust perszonalizált formában élnek meg. Ez annál is inkább így van, mert az egyenlőséggel szembeni közömbösség erősödése – hiszen a gazdasági különbségek és a szingularitás kifejezésének erőfeszítései összefonódnak – és a társadalmi szolidaritás csökkenése mellett az uralom formái is átalakulnak. Míg korábban az uralom meghatározott értékek, normák és társadalmi szerepek interiorizációjával, bevésés és kényszerítés útján teljesedett ki, a szingularista társadalomban a felelőssé tétel (*responsabilisation*) révén. Az egyén ugyanis – mivel nem támaszkodhat semmilyen kívülről meghatározott értékre – egyedül marad a választásaival és döntéseivel. Mivel a tetteit nem szankcionálják erkölcsileg, mindenért, ami vele történik, önmagát érzi felelősnek, s ezek követ-

¹⁹ Például Boltanski 2004, Karpik 2007, Takács 2014b; a szingularizáció és az individualizáció megkülönböztetéséhez lásd Martuccelli 2010, 2011: 10–22. §.

²⁰ Ami ugyanakkor – mint látni fogjuk – olyan beavatkozási logikával jár együtt, amely a nehézségeikért, bukásaikért a cselekvőket egyénileg teszi felelőssé.

²¹ A szingularizmus bizonyos közpolitikák esetében könnyen azonosítható – például a pozitív diszkrimináció esetében –, de a média manipulációi is ez irányba hatnak – például a politikai vezetők „személye” iránti növekvő érdeklődés esetében, ami sokszor éppen árt politikájuknak.

kezményeit ő maga viseli. Mivel a személyes élet áll a társas élet középpontjában, személyessé válik minden gond, felelősség és képesség is.

Annak megértéséhez, hogy egy emberöltő alatt hogyan pszichologizálódhatott át ennyire a társadalom, fontos támpontokat adhat Alain Ehrenberg munkássága (Ehrenberg 1991, 1995, 1998, 2010). Ehrenberg az individualitáshoz kapcsolódóan három nagy változást emel ki. Az első az önmegvalósítás morálja, amely az 1960-as évektől bontakozott ki. Ebben az időszakban a társadalmi felemelkedés lehetőségeivel, a léthelyzetet meghatározó esetlegességek visszaszorulásával, azaz az anyagi biztonság erősödésével párhuzamosan meglazultak a tekintély és a konformitás szabályai. A kötelességek morálját az önmegvalósítás morálja váltotta fel, általánossá vált az az elképzelés, hogy bárki felépítheti saját magát, és úgy élhet, ahogy akar. Az emancipációs dinamika és a kivételesen széles normatív pluralizmus – lásd például a divatot – egyre fokozta az identitásra fordított figyelmet és gondoskodást. Ezt erősítette a lelki folyamatok iránt egyre jobban érdeklődő tömegmédiá, így például a különböző női magazinok. A tiltások alóli felszabadulás a határtalan lehetőségek korát vetítette előre: a '60-as évek a feeling kora, a határtalanság élményéé, a test határainak próbálgatásáé (Ehrenberg 2002: 84–87).²²

Az 1970 évektől az egyéni kezdeményezés, a konkurencia, a versenyszellem, a sport, a kaland, a vállalkozói mentalitás és életmód válik általános normává, ami Ehrenberg koncepciójában a teljesítmény kultuszává növi ki magát az 1980-as évekre (párhuzamosan azzal, hogy a jóléti állam Franciaországban is visszaszorult). Ekkorra már a fogyasztás válik az önmegvalósítás és az identitás egyik hordozójává (jóllehet korábban a fogyasztás az elidegenedés és a passzivitás szimbóluma volt a társadalom széles rétegei számára), miközben a vállalkozó, a vállalatvezető cselekvési módja válik mindenki számára viselkedési modellé (pedig korábban a munkásokat elnyomó főnök az uralom emblematisz figurája volt) (Ehrenberg 2002: 89–90). A teljesítmény kultuszát követő társadalomban a – korábban az alsóbb rétegekhez kapcsolt – sportbajnok lesz a társadalmi kiválóság szimbóluma, aki kizárólag a saját értékei révén emelkedik ki a névtelenségből és győzedelmeskedik. A sport azonban nemcsak azt szemlélteti, hogy akárkiből lehet kiválóság, hanem a sportversenyek azt a demokratikus ambivalenciából eredő feszültséget oldják fel és teszik ellentmondásmentessé, mely az egyenlőség elvei és a ténylegesen létező egyenlőtlenségek között állnak fenn. A sport azért népszerű, mert a politikánál jobban szimbolizálja azt, ahogyan az egyén bármilyen kollektív cselekvés közvetítése nélkül veszi kézbe a sorsát (Ehrenberg 1995: 27). A teljesítmény új kultusza válik tehát mindenki számára elérhető cselekvési modellé, az osztályharcnak vége, miközben az osztályegyenlőtlenségek nem csökkentek.

²² A (biológiai és szellemi) testünket érintő ügyek – abortusz, válás, mesterséges megtermékenyítés, manapság a klónozás – is ettől kezdve válnak politikai kérdésekké.

A harmadik nagy változás Ehrenberg központi koncepciója: az autonómia normájának általánossá válása.²³ Nem az autonómia jelensége, pláne nem ennek fogalma új, de az igen, ahogyan az autonómia (igénye) ma mindent áthat, ahogyan ennek megfelelően az értékhierarchia is átrendeződik.

Az önmagát felépítő, megkreáló, korábban az elit és a művészek tagjaira jellemző, önmagunkra hivatkozó cselekvési mód mára olyan általános mechanizmussá vált, amely ugyanúgy jelen van a munkahelyen, a családban, az iskolában, mint az új vallási mozgalmakban vagy egyes ezoterikus csoportokban. A saját tapasztalat, az autenticitás, a szubjektivitás mindenhol legitimálja a cselekvést, legyen szó akár Isten, akár egy munkahely kereséséről. Az autonómia normája tehát minden – politikai, vállalati, társadalmi, majd következményképpen pszichológiai – szintet áthat. Ez a magán- és a közszféra viszonyának átalakulásával jár, az autonómia megköveteli, hogy a magánszféra támaszait használjuk a közszférában és viszont: a jó kommunikációs és tárgyalóképességet, motivációs és logisztikai készséget (például az idő beosztása terén). A közélet privatizálódik, a magánélet publicizálódik (Ehrenberg 1995: 19). A cselekvési autonómia és a személyes kezdeményezések olyan normatív pluralizmussá, új életmóddá kristályosodnak, melyet az én meghaladásának normái jellemeznek, a vállalati kockázatvállalás modelljének megfelelően. Az egyént autonóm viselkedésre ösztönző normák minden társadalmi réteget elérnek, és a társadalmi hierarchia legalján is érzékelhetőek: még egy bizonytalan állás esetében is motiváltságot, az én prezentálásának megfelelő képességét kell mutatni. A normaváltozás következtében az autoritás jellege is átalakul, már nem a mechanikus engedelmességen, hanem a kezdeményezőképzésen, a fejlődés képességén, a flexibilitáson stb. alapul (Ehrenberg 2002: 89–90). A szabadság új formái, lehetőségei alakultak ki, de ezzel együtt új kényszerek is megjelentek. Miként Martuccelli, Ehrenberg is a felelősség problémáját hangsúlyozza: a hagyományosan intézményekre testált felelősség visszaszáll az egyénre, s cselekedeteinek egyedüli felelősévé válik. Míg az 1970-es éveket az autonómiára való törekvés jellemezte, addig az 1980-as éveket már az autonómia kényszere.

Az 1990-es években a jóléti állam fokozatos visszavonulása és a növekvő bizonytalanság következtében fokozódott a személyes bizonytalanság is. A felelősség növekedésével sérülékenyebbé, egyre bizonytalanabbá váló egyéneknek egy szétforgácsoló világban kell magukat felépíteniük. A társadalmi sérülékenységek és az énfelépítés lelki problémái összefonódnak,²⁴ és ez a sebezhetőség egy új probléma megjelenéséhez vezetett: a tömegek pszichikai szenvedéséhez, amely

²³ Ehrenberg autonómián a személyes választás és az egyéni kezdeményezőképzés értékét érti, egy olyan társadalom normáját, ahol mindenki saját változásának ágense kell, hogy legyen.

²⁴ Lásd erre Ehrenberg megjegyzését a munka pszichopatológiájáról, mely ma szakszervezeti és társadalmi harcok meghatározó téje: a „felelős” munkavállaló „munkahelyi szenvedése” veszi át az „elnyomott” munkásosztály konfliktusainak helyét (Ehrenberg 2002: 94).

mára társadalmi és politikai kérdéssé váltak.²⁵ Azonban annak a függőségek és depressziós tünetek ugrásszerű terjedése kapcsán felmerülő kérdésnek, hogy az emberek ma boldogtalanabbak-e, mint régen, Ehrenberg szerint semmi értelme. A korábbi korok szenvedéséhez képest az a különbség, hogy ma a meggrázkódtatók tömegméretben perszonalizáltak. Azaz nem arról van szó, hogy a társadalom depressziós lenne, vagy hogy az állapotok súlyosbodnának, hanem arról, hogy megváltozik a lelki szenvedés társadalmi státusza: a társadalmi problémák, konfliktusok és feszültségek manapság a szenvedés terminusaiban fogalmazódnak meg, mely egyfelől értékévé, másfelől magának a cselekvésnek az okává, indokává vált. Míg korábban a fegyelem, ma az érzelmek nyelvén kényszerül az egyén kifejezni magát, ennél fogva „semmilyen problematikus helyzetet nem lehet a pszichikai szenvedés vonatkozása nélkül tárgyalni, sem pedig megoldást javasolni a mentális egészség terminusain kívül. Az egyéni sérülékenység nyelvezetének adoptálása ugyanakkor lehetőséget ad a cselekvőknek arra is, hogy a pszichopatológia területéről származó entitásként ismerjék fel magukat” (Ehrenberg 2005: 115). Anthony Giddens teóriájával szemben Ehrenberg nem gondolja, hogy az emberek ma reflektáltabbak vagy tudatosabbak volnának önmagukra vonatkozóan, mint korábban, azaz szerinte semmilyen logikus érv nem támasztja alá azt, hogy az emberek éntudata ma erősebb lenne, mint egy évszázada. „Inkább az emberi szubjektum konstituálásának társadalmi és politikai módjai változtak meg: már nem engedelmes és egymásra hasonlító testeket termelnek, hanem önmaguktól/önmagukban cselekvésképes egyéneket, akik saját belső forrásaikra támaszkodva képesek a vált(oz)ásokra” (Ehrenberg 2005: 115). Ezek a változások azok, amelyek meghatározzák az életünket; már nem a szabadon cselekvés választásáról van szó, hiszen ha nem az autonómia normájának megfelelően járunk el, alkalmazhatatlanként, illetve alkalmazhatatlanként, pszichológiailag gyengeként vagy betegként a társadalom peremére kerülünk. Ehrenberg szerint ma nem azért perszonalizáltabbak a dolgok, mert kevésbé társadalmiak, hanem mert kevésbé intézményesítettek és politizáltak. Ugyanakkor azt is állítja, hogy individualizáció forrását nem az elintézménytelenedésben és a depolitizációban, hanem az emberi szubjektumok intézményesedési módjaiban történt változásokban jelölhetjük meg. Ami számít, az az emberi lények intézményesülési módjainak megváltozása, ma pedig az autonómia szabálya intézményesíti az egyént döntési és cselekvési egységként (Ehrenberg 2002: 96).

Ehrenberg kordiagnosztikáját érdemes összevetni Amartya Sennek a szabadság kiterjesztésére építő képességkonceptiójával (Sen 2003, 2011). A közgazdász Sen az egyén szabadon választott képességeinek kiterjesztéséhez és minél teljesebb megvalósulásához köti az egyéni jólétet (nem pedig valamilyen mentális állapothoz). Az egyéni szabadság biztosítása ugyanakkor Sennél társadalmi el-

²⁵ A szerző egyik könyvében a gyógyszerek, nyugtatók és mentális patológiák változásait áttekintve követte nyomon a pszichikai szenvedés tömegessé válását, különös figyelmet fordítva a depresszióra (Ehrenberg 1998).

kötelezettség, azaz az egyéni szabadságok minél teljesebb megvalósulásának kell elsőbbséget biztosítania a közösségeknek, szemben az anyagi jólét hajszolásával vagy a gazdagság maximalálásával.²⁶

Az egyenlőtlenség választása és az érdemen alapuló igazságosságkonceptió problematikussága

Ugyanakkor az egyenlőtlenségek növekedéséről, a szolidaritás csökkenéséről nem beszélhetünk úgy, mintha ezek a társadalom szingularizálódásának és pszichologizálódásának elkerülhetetlen következményei volnának. Hasonlóan ehhez, ha beérjük azokkal a magyarázatokkal, amelyek – a sokszor átláthatatlan – gazdasági, pénzügyi folyamatokban keresik a változások okait, valójában a cselekvésről mondunk le. Az egyenlőtlenségeket azáltal is erősíthetjük, ha nem próbáljuk meg valahogyan csökkenteni ezeket.

Ekkor kerülünk szembe a kollektív cselekvés(képtelenség) problémájával. Egyfelől tudható, hogy a személyes tapasztalatok és a kollektív cselekvések között nincs kontinuitás, és még kevésbé beszélhetünk a kettő automatikus összekapcsolódásáról (Olson [1965] 1997, Elster 1995). Másfelől, a társadalmi mozgalmak kutatói arra mutattak rá, hogy nem a legnagyobb igazságtalanságokat elszenvedők – ha úgy tetszik: az áldozatok – tiltakoznak vagy szerveznek megmozdulásokat, noha a kollektív tiltakozás egyik fő oka az igazságtalanság élménye. Sokáig ezt két okkal magyarázták: az alávetett cselekvők elidegenedésével és az ellenállás forrásainak hiányával, az intézményes mechanizmusok gyengeségével. Ma egyre többen hangsúlyozzák az igazságtalanságok elleni kollektív fellépés hiányának kognitív okait. Ezek egyike magának az igazság érzésének a komplexitása: az egyenlőség és az érdem, szorgalom, tehetség összemérése, továbbá az egyenlőség érzése sem szükségszerűen egalitárius. Azt is lehet mondani, hogy az egyenlőség elvére olyan antagonisztikus pluralitás jellemző, amely a frusztráció és a ressentiment érzését is magában hordozza (Dubet 2007: 553–559). Több, a munkavállalók körében végzett francia kutatás jutott arra, hogy az egyének a „relatív defrusztráció” eszközével élnek, azaz tisztában vannak az igazságtalanságok tényével, de magukra nem vonatkoztatják azt.²⁷ Ennek oka egyfelől az, hogy magukat sem látják mindig ártatlan bányókknak, számos erkölcsileg kifogásolható kompromisszum árán kisebb-nagyobb előnyökhöz, kiváltságokhoz jutottak maguk is. Másfelől nem akarják magukat az áldozat szerepében látni. Dubet szerint arról van szó, hogy a munka világában is elszakadt a kollektív cse-

²⁶ A képességalapú Sen-féle megközelítést sokan előrelépésként értékelik a rawlsianus elképzeléshez képest, amely az elsődleges javak minden állampolgár számára való biztosítását tekinti az igazságos társadalom alapjának.

²⁷ Az igazságtalanságokat egyrészt fatalisztikusan fogják fel, másrészt az emberi természet negatívumaival magyarázzák.

lekvésektől, reagálástól az igazságtalanságok megélése, ez utóbbiakat az egyének magukban rendezik el, törekedve valamiféle többé-kevésbé kielégítő stabilitásra (Dubet 2007: 566).²⁸

A fő kérdés talán nem is az, hogy miért ennyire gyenge a szolidaritás érzése ma, hanem, hogy mit lehetne tenni azért, hogy az emberek aktívak, mozgósíthatóak legyenek.²⁹ Nagyobb katasztrófák esetén persze tanúi lehetünk látványos szolidaritási akcióknak, a nagylelkűség különböző megnyilvánulásainak (ámbár ezek is megritkultak). A szolidaritás lényege azonban nem a sok kiváltotta nagylelkűségi roham, hanem az ismeretlenek iránt tanúsított kötelesség- és felelősségvállalás a hétköznapiak során. Jól tudjuk, hogy szolidaritás érzése nem magától értetődően van jelen a társadalomban,³⁰ hanem történeti konstrukció, s motiválásához, életben tartásához ehhez megfelelően kellene eljárni.

Pierre Rosanvallon 2011-ben megjelent, *Az egyenlők társadalma* című könyvében (Rosanvallon 2011) annak járt utána, hogy milyen egyenlőség-társadalomfilozófiára lenne szükség a mai társadalomban. Úgy véli: ahhoz, hogy a szolidaritás megerősödjön, az egyenlőség szellemét kell megtalálni, mely szerinte immár nem az egyenlőség megosztásáról szól, hanem az egalitárius viszonyokról. Az egyenlőség elvének újraalapozásához Rosanvallon azt javasolja, hogy az esélyegyenlőségre összpontosító igazságelméletektől jussunk el az egyenlőség társadalmi vonatkozású filozófiájához. Az esélyegyenlőség koncepcióját Rosanvallon nem utasítja el egészében, mivel az hasznos lehet az egyenlőtlenségek csökkentését célzó társa-

²⁸ Paul Thibaud jegyzi meg, hogy olyan társadalomban élünk, amelyre egyszerre jellemző a cselekvés kultusza és a félelem az aktivizmus hatásaitól (innen ered az obstrukció és az óvatoskodás viselkedésének népszerűsége is) (Thibaud 2012).

²⁹ Boltanski és Chiapello híres, kapitalizmusról írt könyvének megírását is ez motiválta. A szerzők arra kerestek választ, hogy milyen változásokat okoztak az 1960-as és az 1970-es évek kapitalizmusellenes tiltakozásai, és főleg: miként tűnhetett el az 1980-as évek elejére szép csöndben ez a nagy tömegeket megmozgató társadalmi mozgalom? Boltanskiék a választ a kapitalizmus folyamatos megújulását lehetővé tevő kritikában találták meg. A kritika ugyanis azzal, hogy rávilágít és körvonalazza a problémákat, lehetővé teszi a kapitalizmus számára a pragmatikus megoldások keresését és megtalálását. A kapitalizmus képes kielégítő válaszokat adni a vele szemben megfogalmazódó kritikákra, képes a folyamatos átalakulásra. Másfelől ez azt is jelenti, hogy a kapitalizmus lenyeli a kritikákat: magáévá teszi azoknak az értékeknek egy részét, amelyekre alapozva támadták (Boltanski–Chiapello 1999: 75). Boltanski újabb könyveiben is a kritika lehetőségeit keresi, hol pesszimista, hol optimista perspektívát előrevetítve (Boltanski 2008, 2009, 2014).

³⁰ Vö. a morális ökonomia térhódításával, a szenvedés társadalmi státuszának változásával (Fassin 2009, 2010). Többféle aspektusból, de számos szerző jut arra a következtetésre, hogy, hogy ma a szolidaritás csak bizonyos szempontok alapján kiválasztott emberek irányában jelent együttérzést, felelősségvállalást.

dalompolitikákban.³¹ Ugyanakkor az esélyegyenlőség fogalma egyetlen esetben sem alapozza meg a kollektív szerveződés vízióját, ezért ennek ki kell egészülnie az „egyenlőség szellemének” újradefiniálásával. Az egyenlőtlenség csökkentésének minden kortárs megközelítése ugyanis olyan igazságkonceptiókon alapul, amelyek megkülönböztetik az igazságos és az igazságtalan egyenlőtlenséget. A hangsúly mindig a relatív egyéni helyzeteken van, nem pedig a társadalmi pozíciókon.

Ma a szolidaritás is megváltoztatja jellegét: már kevésbé a pozíciók vagy az osztályok közötti egyenlőtlenségek csökkentését célozza, hanem a mindenki számára elérhető különböző szelekciós próbák és választások lehetőségének elérését, az esélyegyenlőség megteremtését. Az érdemalapú igazságos társadalomban mindenkinek meg kell adni az egyenlő esélyt, hogy megvalósítsa elképzeléseit, tehát a (nemi, faji, származási eredetű) diszkriminációt kell megakadályozni. Az efféle törekvés nem a struktúrákban, hanem a lehetőségekben rejlő egyenlőtlenségek, akadályok ellen próbál fellépni.

Ez az igazságkonceptió az igazságos világot olyannak látja, amelyben mindenki tehetsége, érdeme szerinti helyet foglal el, azaz az egyenlőtlenségek ennélfogva igazságosak. A probléma abban rejlik, hogy nagyon nehéz elkülöníteni a gazdasági viszonyok adta lehetőségeket az egyén önmagában vett érdemeitől, azaz az érdem fogalmát nehéz a származástól vagy a körülményektől elválasztani. Az esélyegyenlőség olyan érdemfogalmon nyugszik, amit azért nehéz definiálni, mert két elképzelés keveredik benne: a jellemhez kötődő tehetség és a viselkedéshez köthető erőfeszítés vagy erény. Ezért a lehetőségeket meghatározó gazdasági viszonyok helyett minden viselkedés háttérében az egyén döntését sejtethetjük, ez a gyanú pedig általánosan erodálja a szolidaritást és a bizalmat.³² Mivel e koncepciók az egyéni felelősség hangsúlyozásán alapulnak, éppen az esélyegyenlőség nevében legitimálódik bármilyen hatalmas különbség: az egyének deszocializálásának paradoxonjaként ők maguk válnak teljes mértékben felelősek saját sorsukért. Egyesek szerint az érdemre hivatkozás pszichológiai szükséglet, Dubet szerint a társadalom „szükséges fikciója”, mellyel a pozíciók egyenlőtlenségét igazoljuk és legitimáljuk (különösen az 1980-as évektől). Rosanvallon az érdemalapú igazsá-

³¹ E (köz)politikák az esélyegyenlőség különböző típusait célozhatják: a törvényes, a társadalmi, az intézményes, a kiigazító, a statisztikai esélyegyenlőséget. Röviden összefoglalva, a *törvény előtti* esélyegyenlőség a születési előjogok eltörlését jelenti, a *társadalmi* esélyegyenlőség a különböző rétegek közötti gazdasági, társadalmi és kulturális egyenlőtlenségek semlegesítését, akár egy a feltételeket megteremtő, *egyenlősítő* szervezet segítségével (az *intézményi* esélyegyenlőség), akár kompenzáló és újraelosztó tettekkel (*kiigazító* esélyegyenlőség). A *statisztikai* esélyegyenlőség annak lehetősége, hogy bármelyik társadalmi csoport eljuthat bármilyen pozícióba (diszkrimináció vagy az üvegplafon hiányában). Mindezekhez különböző eszközök párosulnak, és mindenki rendelkezik ezekkel az esélyegyenlőségformákkal (Rosanvallon 2011: 334–335).

³² Ez ugyanakkor az áldozat pozíciójának definiálási versenyt is eredményezi. Mivel az áldozat státusza vezet a rekompenzáció jogához, az igazságosság fogalma a hátrány meghatározásán múlik, így járulva hozzá a viktimizáció folyamatához. Az (ördögi) kör azzal válik teljessé, hogy az elismerést/segélyt/túlélést biztosító áldozatpozícióért folyó küzdelemben a mindezeket biztosító szenvedés banalizálódik, tompítja az együttérzést vagy gyanússá teszi a szenvedőket (Fassin 2004, 2009, Takács 2014c).

gosságot két okból tartja problematikusnak. Egyrészt a közösség jóllétéhez való egyéni hozzájárulást lehetetlen mérni, miközben a felelősséget számon kérik az egyes embereken. Másrészt nem is az jelenti a kiindulási pontot, hogy az egyenlőtlenség igazságtalanság, hanem ennek társadalmi hatása a politikai közösségre. Az esélyegyenlőség-koncepció pedig csak abban az esetben működik, ha az egyént család, eredet és történet nélkül képzeljük el.

Rosanvallon szerint ahhoz, hogy az „egyenlőség válságának” korában elgondolható legyen az egyenlőség, az egyenlők társadalmának megalapozásához új „univerzalizmusra”,³³ az emancipáció új, hihető projektjére van szükség. Az egyenlők társadalmának korábbi, a 18–19. században kidolgozott változata ugyanis három olyan elvre épült – a (társadalmi-antropológiai értelemben vett) hasonlóságra, a (gazdasági értelemben vett) függetlenségre és a (politikai értelemben vett polgár)jogokra –, amelyek ma már többé-kevésbé evidenciaként élnek bennünk. Rosanvallon elutasítja azt, hogy az egyenlőségprojekt meggyengülését morális krízis, az individualizmussal szárba szökkenő egoizmus győzelmének tartsa. Ellenkezőleg, az individualizmust – ha úgy tetszik: szingularizmust – integrálja az újonnan javasolt egyenlőségfogalomba: „Az egyenlőség gondolatát egy olyan korban kell újragondolni, amelynek a szingularitás az ismertetőjegye” (Rosanvallon 2011: 310).³⁴ Meggyőződése, hogy az egyenlőség kérdését ma a társadalmi kapcsolatok konstrukcióinak fogalmai szerint, szociológiai szempontból kell tárgyalni. Ezért a hasonlóság-függetlenség-polgárjog korábbi három elve helyett új, társadalmi vonatkozású dimenziók – a szingularitás, a reciprocitás, a kommunalitás – felől közelíti meg a problémát.

Korábban az egyének egyenlőségének megalapozásához a hasonló világát kellett megkonstruálni, elmosva a nemesek és nemtelenek, a rabszolgák és szabadok közötti határokat. A mai, az autonómiát a legmagasabbra értékelő individualista társadalomban azonban a „hasonlók egyenlőségét” a „szingularitások egyenlőségének” kell felváltania, ahol a szingularitás elismerése mindenki jogát jelenti a többiekétől való különbözősége. Ez talán a nemek esetében a legkézenfekvőbb: a jogok egyenlősége nem ellentétben áll a különbségek megélésével, hanem lehetőséget jelent az egyforma szabadságra.³⁵ A szingularitás elismerése a közpolitikát is átalakítja, mivel egyéni, perszonalizáltabb társadalompolitikát feltételez az inkább automatikus pénzügyi transzferek politikája helyett.

³³ Rosanvallon egy előadásában azt állítja, hogy mára a diszkrimináció maradt az egyenlőtlenségről való beszéd egyetlen módja (mert ez az egyetlen, ami mögött még univerzális kategóriák állnak) (Rosanvallon 2014b).

³⁴ Ezt teszi Danilo Martuccelli és – Mead nyomán – François de Singly is. A szingularista társadalomban az egyén nem szemben áll a társadalommal, hanem ellenkezőleg: a társadalom elengedhetetlen számára, mivel ez szolgáltatja a konstruálásához szükséges eszközöket, támaszokat, és a szingularitásnak szüksége van az elismerésre, nem értelmezhető a társadalomtól elvonulva. Az egység és az integráció Martuccelli szerint ennél fogva nem a társadalom összeolvasztó mozzanata, mint inkább szükségszerű viszony: a társadalomnak fel kell ismernie mindenki szingularitását.

³⁵ Ezt vö. Balibar „égaliberté”-konceptiójával (Balibar 1989, 2010).

Rosanvallon ma az egyenlőség kérdését a viszonyok, a kapcsolatok egyenlőségéből kiindulva gondolja el.

Az egyenlőséget ugyanis már nem tudjuk a források szimpla redisztribúciójára támaszkodó életfeltételek szigorú egyenlősége mentén értelmezni. A szingularitás kontextusában az egyenlőségnek elsősorban a viszonyok egyenlőségének kell válnia, mely az életkörülmények viszonylagos egyenlőségét és a pozíciók különbözőségét artikulálja (Castel 2012: 117). Az egyenlőség eredeti szellemének biztosítását emellett a reciprocitás megerősítésében és megszervezésében látja. A reciprocitást szerinte ma a politika nem veszi elég komolyan, noha ez szimmetriát és kölcsönösséget teremt. Ez a viszonyosság olyan új minőségű egyenlőség-, illetve elismerésfelfogás, mely kiegyensúlyozza a társadalmi kapcsolatokat, és lehetővé teszi a társadalmi életbe bevonódást mindenki számára. A kölcsönösség feltételeinek megszervezésében központi elem az adó kérdése. Ezért tehát a reciprocitás hiánya, azaz amikor társadalom tagjai úgy érzik, hogy nem egyenlően járulnak hozzá a költségekhez vagy az intézmények nem egyenlően kezelik őket, csaláshoz, az adózási fegyelem lazulásához, adóelkerüléshez, a korrupció, a kivételezés tolerálásához,³⁶ társadalmi visszahúzódáshoz, bizalmatlansághoz vezet.³⁷ Serge Paugam szegénységkutató is reciprocitás hiányára hívja fel a figyelmet, konkrétan arra, hogy a társadalmi haszontalanság és feleslegesség érzése mennyire része a szegények szenvedésének, s hogyan függ ez össze az elismerés hiányával, a társadalmi megvetéssel (Paugam 2007). Robert Castel Rosanvallon könyve kapcsán megjegyezte: az a gondolat, hogy az egyenlőség nem homogén csoportokon keresztül identifikálódik, hanem inkább különbségeik komplementaritásán keresztül, csak akkor működik, ha a társadalmi jogok újbóli szétterítése konkrét helyzetekben biztosítja az egyenlőséget. Ahhoz, hogy ne megint az elcseszettebbek és kiszolgáltatottabbak kerüljenek még rosszabb pozícióba, a jognak szigorúan bábáskodnia kell (Castel 2012).

Az egyenlőség újrateremtésének harmadik eleme a kommunalitás, a másokkal való együttélés megteremtése. Az utóbbi évtizedek privatizációs hullámainak következtében szükség van a közös terek és világok létrehozására. Rosanvallon úgy látja, hogy a társadalomról való leválás és különutasság minden jelenlegi formája valójában a kommunalitás tagadása: a pénzügyi kijátszások, a társadalmi keveredés elutasítása, a társadalmi és térbeli szegregáció. A kommunalitás megteremtésének eszközei a közös – kulturális vagy sport- – események, megmérettetések, illetve a közös gondolkodást erősítő lehetőségek létrehozása. Ez történhet akár a média bevonásával, például az előítéletek leküzdését segítő információcserével, vagy az egymás megismerését lehetővé tevő konkrét személyes érintkezések – koncertek, elbeszélések, kutatások – révén, illetve az emberek közötti érintke-

³⁶ Rosanvallon szerint a privilégiumok modern formája a szabályok önkényes átalakítása, illetve a po-tyautas-mentalitás.

³⁷ A reciprocitás hiányáról tanúskodik számos hazai empirikus felmérés és kutatás, például Hunyadi 2010, Kapitány–Kapitány 2012, Tóth 2006, 2010, Utasi 2004, 2013.

zést elősegítő közösségi terek, közlekedési lehetőségek megteremtésével, amiben a várospolitikának központi szerepe van.

A társadalom egyben tartása így nagymértékben a kommunalitás megteremtésén múlik, mivel az egyenlőség válsága nemcsak intellektuális, hanem szocietális is. Ezért nem elég a piac szabályozása, hanem a „kapcsolati javaknak”, a nyilvános, közös javaknak a fejlesztése, gyarapítása is szükséges. Ez az a szféra, ahol a társadalmi kapcsolatok újralakításában az egyenlőség a legnagyobb mértékben megteremthető.

Ezzel tulajdonképpen a demokráciának arra a nehézségére próbál a szerző megoldást találni, hogy miként lehet nagyon heterogén csoportok közös életét megszervezni. Probléma az identitásuk alapján elkülönülő csoportok közötti diszkusszió, kölcsönös megértés lehetőségeinek, valamint a közös célért való közös cselekvésnek a megteremtése. Azonban le kell szögeznünk: gondolkodásunkból hiányzik az egyenlőség pozitív víziója, az egyenlőtenség megélése pedig az emberek kicsi, fragmentált világában válik tudatossá. Ma a demokratikus működési mód egyik fő problémája a reprezentáció elvének hitelvesztése, a reprezentációs mechanizmusok diszfunkcionális működése, sőt állampolgárok bizonyos csoportjainak eltűnése nemcsak a közéletből, hanem percepciónkból is. A fent leírt teoretikus, szakmai meglátások olyan javaslatok, amelyek részben már létező törekvéseknek a láthatóvá tételre, érzékenyítésre, az egyéni tapasztalatok közös elemeinek tudatosítására irányulnak akár a film, akár az irodalom, akár a képzőművészet eszközeivel.³⁸

Azt lehet mondani, hogy Rosanvallon az egyéni követelésekből kiinduló közös javak újrafeltalálását írja le, ami tulajdonképpen a demokráciának olyan kortárs hármassága, amelyben az egyéni autonómia egyre erőteljesebben a szingularitáson alapul, a hasonlóság reciprocitás, a politikai részvétel pedig kommunalitás formájában konkretizálódik. Mint látható, a szerző koncepciójában a társadalminak ez a létrejötté közvetlen módon, a politika közvetítése nélkül megy végbe. Politikailag ez a procedurális demokráciának felel meg,³⁹ noha Rosanvallon nem annyira közvetlen demokráciáról, mint inkább közvetlen társadalomról beszél.⁴⁰

Csakhogy még mindig nem teljesen világos, miként ültethető át a reciprocitás az individualitásba. Arról van szó, hogy nem a kölcsönösség, hanem inkább az egyirányúság jellemző e folyamatra, amelynek során az egyén éppen a szubjektivitását akarja kiterjeszteni a jogok segítségével és nem érdeklí a közös(ség).

³⁸ A láthatóvá tétel szükségessége motiválta Rosanvallon legújabb könyvének (*Le Parlement des invisibles*) megírását (Rosanvallon 2014a). Martuccelli pedig egy sajátos szociológiai módszert – az extrospekciót – dolgozott ki, az egyéni tapasztalatok közös elemeinek tudatosítására, a szolidaritás megerősítéséhez (Martuccelli 2010).

³⁹ A procedurális jogi demokráciafelfogás szerint akkor van demokrácia, ha az adott kormányzati rendszerek rendelkeznek olyan intézményekkel, amelyek bizonyos demokratikus eljárások szerint hoznak döntéseket a részvételi demokrácia-felfogás szellemében (Gedeon 2013).

⁴⁰ Előző könyvében, az *Ellen-demokráciában* a demokrácia vitalitását a képviselő követésére irányuló érdeklődés felkeltésében, az obstrukciókban, a petíciókban, a megsokasodó perorvoslatokban látja, melyekre alapozni lehet a közös(ségi) terek újrastrukturálásakor (Rosanvallon 2006).

Rosanvallon és az individuumszociológiák elképzelései szerint az egyéneket elszigeteltségükből az elismerés iránti igénye szabadíthatja ki, és ezt az elismerést csak a közösségtől kaphatják meg. De vajon szükség van-e az egész társadalomra az elismeréshez? Kis szigetekben, vertikálisan összetartó csoportok között létrejön a kohézió, de csak a különálló csoportokban. Rosanvallon egyik kritikusa, Paul Thibaud meglátása szerint éppen hogy a szubjektivitás kiterjedéséről van szó, minek következtében az igényt mindig az egyén határozza meg, sajátos, általa lényegbevágónak tartott szempontok alapján, amelyekbe nem enged beleszólást. Az elismerés igénye ennél fogva nem vezet a közösség iránti vágyhoz, a kommunalitás csak a horizontális viszonyokra vonatkozik, és csak az egyének szándékaiból jön létre (Thibaud 2012). Mi mozdítaná ki őket a jelenlegi társadalomból? A reciprocitás újrakonstruálásnak projektje, a bizalmon alapuló állampolgári tudatosság újrakonstruálása azonban működőképesebb elgondolás. A reciprocitás politikája visszavezethet az állam szabályozatlan és *ad hoc* jellegű aktivizmusa által felbomlasztott szolidaritás mechanizmusaihoz és univerzalista politikához.

Az előzőekben arra tettem kísérletet, hogy összegyűjtsem a francia társadalomelméleti szerzőknek a szolidaritás és az egyenlőtlenség témakörében megjelent legfrissebb koncepcióit. A tanulmány szándékai szerint azonban túlmutat az ismertetésen: jövőbeli célkitűzése annak vizsgálata, hogy miként lehet ezeket az elképzeléseket hazai kontextusban elgondolni, esetleg alkalmazni.

Irodalom⁴¹

- Balibar, Étienne (1989): *La proposition de l'égaliberté*. Les Conférences du Perroquet, no 22. <http://pmsimonin.fr/1948/balibar.html>
- Balibar, Étienne (2010): *La proposition de l'égaliberté*, Párizs: PUF.
- Boltanski, Luc (2004): *La condition fœtale*. Párizs: Gallimard.
- Boltanski, Luc (2008): *Rendre la réalité inacceptable*. Párizs: Demopolis.
- Boltanski, Luc (2009): *De la critique. Précis de sociologie de l'émancipation*. Párizs: Gallimard.
- Boltanski, Luc (2014): *Domination et émancipation*. Pour un renouveau de la critique sociale. Dialogue avec Nancy Fraser. Lyon: Presses Universitaires de Lyon.
- Boltanski, Luc – Chiapello, Eve (1999): *Le nouvel esprit du capitalisme*, Paris: Gallimard.
- Castel, Robert (1998): *A szociális kérdés alakváltozása*. Budapest: Max Weber Alapítvány – Wesley Zsuzsanna Alapítvány – Kávé Kiadó.
- Castel, Robert (2012): Repenser l'égalité. *Le Débat*, (2), 169, 114–117.

⁴¹ A megadott internetes hivatkozások utolsó letöltésének dátuma a kézirat lezárásának időpontja: 2015. 11. 30.

- Cetelem Körkép (2012): *A középosztály helyzete Európában*. https://www.cetelem.hu/sites/default/files/korkep/korkep_2012_kozeosztaly_helyzete.pdf
- Dubet, François (2002): *Le Déclin de l'institution*. Párizs: Seuil.
- Dubet, François (2007): Sentiments d'injustice, mouvements sociaux et «société». In *Les sciences sociales en mutation*. Dir. Michel Wieviorka et al. Párizs: Éditions Sciences Humaines, 553–569.
- Dubet, François (2014): *Préférence pour les inégalités*. Párizs: Seuil.
- Dubet, François – Danilo Martuccelli (1996): *À l'école. Sociologie de l'expérience scolaire*. Párizs: Seuil.
- Ehrenberg, Alain (1991): *Le culte de la performance*. Párizs: Calmann-Lévy.
- Ehrenberg, Alain (1995): *L'Individu incertain*. Párizs: Calmann-Lévy.
- Ehrenberg, Alain (1998): *La fatigue d'être soi – dépression et société*. Párizs: Odile Jacob.
- Ehrenberg, Alain (2002): Nervosité dans la civilisation: du culte de la performance à l'effondrement psychique. In: *L'individu dans la société d'aujourd'hui*, Párizs: Odile Jacob, 83–98.
- Ehrenberg, Alain (2005): L'autonomie, nouvelle règle sociale. Entretien avec Alain Ehrenberg. *Caisse nationale des Allocations familiales – Informations sociales*, (6), 126, 112–115. http://www.cairn.info/article.php?ID_REVUE=INSO&ID_NUMPUBLIE=INSO_126&ID_ARTICLE=INSO_126_0112
- Ehrenberg, Alain (2010): *La société du malaise*. Párizs: Odile Jacob.
- Elster, Jon (1995): *A társadalom fogaskerekei. Magyarázó mechanizmusok a társadalomtudományokban*. Budapest: Osiris, 128–138.
- Erőss Gábor (2010): Etnicitás a külvárosi iskolákban. A francia szociológia felismerései – magyarországi párhuzamok és tanulságok. In Fleischmidt Margit (szerk.): *Etnicitás. Különbségteremtő társadalom*. Budapest: Gondolat Kiadói Kör – MTA Kisebbségkutató Intézet.
- Fassin, Didier (2004): Le corps exposé. Essai d'économie morale de l'illégitimité. In Didier Fassin – Dominique Memmi: *Le gouvernement des corps*. Párizs: EHESS, 237–266. (Magyarul: *A kiállított test*. Esszé a törvénytelenység morális ökonómiájáról. Ford. Szabó László, megjelenés előtt).
- Fassin, Didier (2009): Les économies morales revisitées. *Annales HSS*, 6, 1237–1266.
- Fassin, Didier (2010): *La raison humanitaire. Un histoire morale du temps présent*. Paris: Éditions de l'EHESS – Le Seuil/Gallimard).
- Felcsúti Péter (2012): Figyeljünk Amartya Senre! *Magyar Narancs*, 2012. február 7. <http://magyarnarancs.hu/felcsuti/figyeljunk-amartya-senre-78639>
- Ferge Zsuzsa (2012): *Vágányok és vakvágányok a társadalompolitikában*. Válogatott tanulmányok. Budapest: L'Harmattan – Könyvpont.
- Gábos András – Szivós Péter – Tátrai Annamária (2013): Szegénység és társadalmi kirekesztettség Magyarországon, 2000–2012. In Szivós Péter – Tóth István György (szerk.): *Egyenlőtlen és polarizálódás a magyar társadalomban*.

- TÁRKI Monitor jelentések 2012. Budapest: TÁRKI, 37–60. http://www.tarki.hu/hu/research/hm/monitor2012_teljes.pdf
- Gábos András – Szívós Péter – Tátrai Annamária (2015): Jövedelmi szegénység és társadalmi kirekesztettség jellemzői Magyarországon. In: *Jól nézünk ki (...?)* Háztartások helyzete a válság után. TÁRKI Monitor Jelentések 2014. Budapest: TÁRKI, 44–60. http://www.tarki.hu/hu/research/hm/monitor2014_teljes.pdf
- Gans, Herbert J. (1992): Mire szolgálnak az érdemtelen szegények? *Esély*, (4), 3, 3–16. http://www.esely.org/kiadvanyok/1992_3/mireszolgalna.pdf
- Gedeon Péter (2013): Közjó és demokrácia. Két közgazdaságtani elmélet a demokráciáról. *Közgazdasági Szemle*, (60), december, 1318–1332. http://unipub.lib.uni-corvinus.hu/1398/1/Kszemle_CIKK_1438.pdf
- Geremek, Bronislaw (1987): *La potence ou la pitié. L'Europe et les pauvres du Moyen-Âge à nos jours*. Párizs: Gallimard.
- Giczi Johanna–Sik Endre (2009): Bizalom, társadalmi tőke, intézményi kötődés. In Tóth István György (szerk.): *TÁRKI Európai Társadalmi Jelentés 2009*. Budapest: TÁRKI, 65–84. http://www.tarki.hu/hu/research/gazdkult/gazdkult_kotet_teljes.pdf
- Hartog, François (2013): *Croire en l'histoire*. Párizs: Flammarion.
- Hartog, François – Revel, Jacques (2006) *A múlt politikai felhasználásai*. Budapest: L'Harmattan.
- Hunyadi György (2010): *A társadalmi közérzet hullámverése*. Budapest: Napvilág.
- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor (2012): Konszenzusok és ambivalenciák. Reflexiók egy értékkutatás eredményeihez. In Messing Vera – Ságvári Bence (szerk.): *Közösségi viszonyulásaink*. Budapest, MTA TK SZKI, 102–126.
- Karpik, Lucien (2007): *L'économie des singularités*. Párizs: Gallimard.
- Keller Tamás (2013): *Értékek 2013*. Bizalom, normakövetés, az állam szerepéről és a demokráciáról alkotott vélemények alakulása Magyarországon. „A gazdasági növekedés társadalmi/kulturális feltételei” c. kutatás 2013. évi hullámának elemzése. Budapest: TÁRKI. http://www.tarki.hu/hu/research/gazdkult/2013/2013_zarotanutmany_gazd_kultura.pdf
- Kincses Áron – Zsom Brigitta (2015): Rétegződés a térben. In *2011. évi népszámlálás*. 15. A társadalom rétegződése. Budapest: KSH, 111–130. http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/nepsz2011/nepsz_15_2011.pdf
- Kiss Lajos András(2015): Étienne Balibar és a civilizált erőszak opciója. In Pabis Eszter (szerk.): *Az erőszak reprezentációi*. Debrecen: DU Press.
- Kolosi Tamás – Pósch Krisztián (2014): Osztályok és társadalomkép. In Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Riport 2014*, 139-156.
- Laki László (2006): Az ifjúság a magyar társadalomban. In Kovách Imre (szerk.): *Társadalmi metszetek*. Hatalom, érdek, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon. Budapest: Napvilág, 177–206.

- Lakner Zoltán(2012): *Vissza Európába*. Egy szolidaritáselvű szociálpolitika esélyei Magyarországon. Szegénység, mélyszegénység workshop. 2012. október 26. Budapest: Friedrich Ebert Stiftung – Táncsics Alapítvány.
- Lannert Judit (2008): Iskolázottság, iskolarendszer és oktatáspolitikai. In Kolos Tamás – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi riport 2008*. Budapest: TÁRKI, 324–343.
- Lannert Judit (2012): *TÁRKI-közvéleménykutatás az oktatás területén a lakosság és a pedagógusok körében* (A 2012 decemberében végzett adatfelvétel elemzése.) Budapest: TÁRKI. http://www.hazaeshaladas.hu/ftp/oktatas_kutatas_lj_tarki_kozvelemeny-kutatasok.pdf
- Lepianka, Dorota – Gelissen, John – van Oorschot, Wim (2010): Popular Explanations of Poverty in Europe: Effects of Contextual and Individual Characteristics across 28 European Countries. *Acta Sociologica*, 53, 53–72. <http://asj.sagepub.com/content/53/1/53.abstract>
- Máder Miklós Péter (2011): Elfogyott a fehérgallér. In Bauer Béla – Szabó Andrea (szerk.): *Arctalan (?) nemzedék*. Budapest: Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet, 131–142. http://ncsszi.hu/download.php?file_id=1403
- Martuccelli, Danilo (2007): L'ère des états d'âme : le sentimentalisme sans solidarité concrète. *Cahiers de recherche sociologique*, 43, 47–59.
- Martuccelli, Danilo (2010): *La société singulariste*. Párizs: Armand Colin.
- Martuccelli, Danilo (2011): A szingularista társadalom. Egyetemi e-jegyzet. Ford. Takács Erzsébet. Budapest: ELTE TáTK.
- Martuccelli, Danilo (2012): Elemzések és gondolatok az Individuumszociológiákról. Interjú Danilo Martuccellivel. Készítette Szépe András. *Replika*, 79, 23–44.
- Maurin, Érin (2009): *La peur du déclassement. Une sociologie des récessions*. Párizs: Seuil.
- Némédi Dénes (1996): *Durkheim. Tudás és társadalom*. Budapest: Áron Kiadó.
- Neményi Mária et al. (2013): *Az egyenlő bánásmóddal kapcsolatos jogtudatosság növekedésének elemzése 2010–2013 között*. Budapest: Egyenlő Bánásmód Hatóság. http://egyenlobanasmod.hu/tamop/data/EBH_7_kiadvany_Final_20130619.pdf
- OECD (2011): *Growing Income Inequality in OECD Countries: What Drives it and How Can Policy Tackle it?* Paris: OECD Riport. <http://www.oecd.org/els/soc/47723414.pdf>
- Ogilvie, Bertrand (2012): *L'Homme jetable. Essai sur l'exterminisme et la violence extrême*. Párizs: Éditions Amsterdam.
- Olson, Mancur [1965] (1997): *A kollektív cselekvés logikája. Közjavak és csoportelmélet*. Budapest: Osiris.
- Oxfam (2014): *Rigged rules mean economic growth increasingly "winner takes all" for rich elites all over world*. <https://www.oxfam.org/en/pressroom/pressreleases/2014-01-20/rigged-rules-mean-economic-growth-increasingly-winner-takes-all>
- Örkény Antal – Székelyi Mária (2010): Az igazságosság társadalmi labirintusában. A társadalmi igazságosság normatív elveitől az igazságos elosztás gyakor-

- latáig, 1991–2008. *Szociológiai Szemle*, (20), 2, 4–41. http://www.szociologia.hu/dynamic/szocszemle_2010_2_4_41_orkenya_szekelyimpdf.pdf
- Örkény Antal – Székelyi Mária (2011): *Az igazságosság labirintusaiban – Társadalmi méltányosság és generációs igazságosság a 21. század Magyarországnán*. Budapest: Sík Kiadó.
- Paugam, Serge (2007): Les fondements de la solidarité. In Paugam, Serge (dir.): *Repenser de la solidarité*. Paris: PUF, 5–28.
- Paugam, Serge – Selz, Marion (2005): La perception de la pauvreté en Europe depuis le milieu des années 1970. Analyse des variations structurelles et conjoncturelles. *Économie et Statistique*, 383–385. http://www.insee.fr/fr/ffc/docs_ffc/es383-384-385m.pdf
- Pénzes János (2015): A kedvezményezett térségek lehatárolásának aktuális kérdései. *Területi Statisztika*, (55), 3, 206–232. <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/terstat/2015/03/penzes.pdf>
- Peugny, Camille (2012): Des classes moyennes déclassées? Les limites d’une analyse globalisante. *Cahiers français*, 378, 51–58.
- Piketty, Thomas (2015): *Tőke a 21. században*. Budapest: Kossuth.
- Putnam, Robert D. (1995): Bowling Alone: America’s Declining Social Capital. *Journal of Democracy*, (6), 1, 65–78. https://muse.jhu.edu/login?auth=0&type=summary&url=/journals/journal_of_democracy/v006/6.1putnam.html
- Putnam, Robert D. (2007): E Pluribus Unum : Diversity and Community in the Twenty-First Century. *Scandinavian Political Studies*, (30), 2, 137–174.
- Replika (2008): „Boltanski és a kritika szociológiája” tematikus blokk. *Replika*, 62.
- Replika (2012): „Individuumszociológiák” tematikus blokk. *Replika*, 79. http://www.matarka.hu/cikk_list.php?fusz=113410
- Rényi Ágnes – Sik Domonkos – Takács Erzsébet (2014): A társadalmi integráció esélyei és patológiái: elemzési szempontok a késő modern társadalmak kor-diagnózisához. *Szociológiai Szemle*, (24), 3, 18–60. http://www.szociologia.hu/dynamic/renyi_et_al.pdf
- Revel, Jacques (2004): „A történelmet le kell hűteni”. Jacques Revel Budapest. *Múlt-kor*, 2004. március. 9. <http://mult-kor.hu/cikk.php?id=865>
- Róbert Péter (2014): *Osztálylétszám 2014*. Társadalom – hely – érték. Budapest: MTA TK PTI. http://politologia.tk.mta.hu/uploads/files/Osztalyletszam2014_MTATK.pdf
- Rosanvallon, Pierre (2006): *La contre-démocratie, la politique à l’âge de la défiance*. Párizs: Seuil. (Angolul: *Counter-Democracy: Politics in an Age of Distrust*. Cambridge University Press, 2008.)
- Rosanvallon, Pierre (2011): *La société des égaux*. Paris: Seuil.
- Rosanvallon, Pierre (2014a): *Le Parlement des invisibles*. Paris: Seuil.

- Rosanvallon, Pierre (2014b): *Refaire l'égalité*. Nantes: Téli Nantes. <http://www.telenantes.com/decouverte/les-conferences-de-luniversite-de-nantes/article/pierre-rosanvallon-refaire-egalite>
- Ságvári Bence (2012): Az átmenetek kora? A magyar fiatalok társadalomképéről. In Kovách Imre – Dupcsik Csaba (szerk.): *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Tanulmányok. Budapest: Argumentum, 63–82.
- Schnapper, Dominique (2002) *La Démocratie providentielle*. Essai sur l'égalité contemporaine. Paris: Gallimard.
- Sen, Amartya (2003): *A fejlődés mint szabadság*. Budapest: Európa.
- Sen, Amartya (2011): A fejlődés mint képességfejlesztés. In Scheiring Gábor – Boda Zsolt (szerk.): *Globalizáció és fejlődés*. Kritikai fejlődéstanulmányok szöveggyűjtemény. Budapest: Védegylet – Új Mandátum, 110–128. <http://www.vedegylet.hu/tekglob/sen.doc>
- Stiglitz, Joseph E. (2013): *The Price of Inequality*. New York: W. W. Norton & Company.
- Szívós Péter – Tóth István György (szerk.) (2004): *Stabilizálódó társadalomszerkezet*. TÁRKI Monitor Jelentések 2003. Budapest: TÁRKI. <http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a530.pdf>
- Szívós Péter – Tóth István György (szerk.) (2013): *Egyenlőtlenség és polarizálódás a magyar társadalomban*. TÁRKI Monitor Jelentések 2012. Budapest: TÁRKI. http://www.tarki.hu/hu/research/hm/monitor2012_teljes.pdf
- Szívós Péter – Tóth István György (szerk.) (2015): *Jól nézünk ki (...?)* Háztartások helyzete a válság után. TÁRKI Monitor Jelentések 2014. Budapest: TÁRKI. http://www.tarki.hu/hu/research/hm/monitor2014_teljes.pdf
- Takács Erzsébet (2012): „Individuumszociológiák”. Modernitásmegközelítések a francia szociológiában. Replika, 79, 7–21.
- Takács Erzsébet (2013): A francia családsszociológia és a későmodernitás identitás-diskurzusa, *socio.hu*, 3, 45–57. http://socio.hu/uploads/files/2013_3/3takacs.pdf
- Takács Erzsébet (2014a): A szenvedő test legitimitása, avagy a morális ökonómia térhódítása. In Pabis Eszter (szerk.): *Az erőszak reprezentációi*. Budapest: Kijárat Kiadó, 67–85.
- Takács Erzsébet (2014b): A szingularitások piaca. Lucien Karpik szociológiai recepciója. In Halmos Károly – Kiss Zsuzsanna – Klement Judit (szerk.): *Piacok a társadalomban és a történelemben*. Debrecen: Hajnal István Kör – Társadalomtudományi Egyesület, 407–421.
- Takács Erzsébet (2014c): Szenvető testek – humanitárius cselekedetek. 2000, szeptember, 46–51. <http://ketezer.hu/2014/12/szenvedo-testek-humanitarius-cselekedetek/>
- TÁRKI Monitor (2003): lásd Szívós–Tóth (2004).
- TÁRKI Monitor (2012): lásd Szívós–Tóth (2013).
- TÁRKI Monitor (2014): lásd Szívós–Tóth (2015).

- Thibaud, Paul (2012): L'optimisme démocratique de Pierre Rosanvallon. *Le Débat*, 169, 136–141.
- Tóth István György (2006): Jövedelemeloszlás 1987 és 2005 között: In Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 2006*. Budapest: TÁRKI, 42–64.
- Tóth István György (2009): *Bizalomhiány, normazavarok, igazságtalanságérzet és paternalizmus a magyar társadalom értékszerkezetében*. A gazdasági felemelkedés társadalmi felemelkedés társadalmi-kulturális feltételei című kutatás zárójelentése. Budapest: TÁRKI. http://www.tarki.hu/hu/research/gazdkult/gazdkult_elemzeszaro_toth.pdf
- Tóth István György (2010): A társadalmi kohézió elemei: bizalom, normakövetés, igazságosság és felelősségérzet – lennének... In Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Riport 2010*. Budapest: TÁRKI, 254–287. <http://www.tarki.hu/hu/publications/SR/2010/>
- Tóth István György (2013): Jövedelemeloszlás 2009–2012 között. In Szivós Péter – Tóth István György (szerk.): *Egyenlőtlenség és polarizálódás a magyar társadalomban*. TÁRKI Monitor Jelentések 2012. Budapest: TÁRKI, 5–35. http://www.tarki.hu/hu/research/hm/monitor2012_teljes.pdf
- Tóth István György (2015): Jövedelemeloszlás 2009–2014 között. In Szivós Péter – Tóth István György (szerk.): *Jól nézünk ki (...?) Háztartások helyzete a válság után*. Budapest: TÁRKI, 11–43. http://www.tarki.hu/hu/research/hm/monitor2014_teljes.pdf
- Utasi Ágnes (2004): A társadalmi integráció és szolidaritás alapjai: a bizalmas kapcsolatok. *Századvég*, 24, 3–25. <http://www.c3.hu/scripta/szazadvég/24/utasi.htm>
- Utasi Ágnes (2013): *Kötelékben*. Szolidaritás-hálók és közélet. Szeged: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont – Belvedere.
- van Oorschot, Wim – Halman, Loek (2000): Blame or Fate, Individual or Social? An International Comparison of Popular Explanations of Poverty. *European Societies*, (2), 1, 1–28. <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?jsessionid=952C528DF6D8991E4C07E29A54B813C8?doi=10.1.1.514.8235&rep=rep1&type=pdf>
- Vidra Zsuzsanna (2001): Könyvismertetések a multikulturalizmusról. *Regio*, 3, 266–278. http://epa.oszk.hu/00000/00036/00042/pdf/regio2001_3.pdf